

YENİÇERİLERİN KAHİRESİ

*Abdurrahman Kethüda Zamanında
Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi*

André Raymond (1925-2011). Osmanlı dönemi Arap kentleri üzerine yaptığı kültürel boyutlu çalışmalarla tanınan tarihçi. Uzun yıllar çeşitli Arap ülkelerinde araştırmacı olarak bulundu. 1966-1975 arasında Şam'daki Fransız Arap Araştırmaları Enstitüsü müdürlüğünü yaptı. Daha sonra Provence Üniversitesi'nde profesör olarak görev aldı. Başlıca eserleri, *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIe siècle* (1974); *The Great Arab Cities in the 16th - 18th Centuries: An Introduction* (1984); *Grandes villes arabes à l'époque ottomane* (1985) ve *Le Caire des Janissaires* (1995)'dir.

Alp Tümertekin 1955'te İstanbul'da doğdu. İstanbul Saint Michel Fransız Lisesi'ni bitirdi. Yükseköğrenimini İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Fransız ve Roman Dilleri Bölümü'nde tamamladı. Dilbilim alanında ve coğrafi mekân ile pazarlama coğrafyası konularında çalışmalar ve çeviriler yaptı. Yazıları ve çevirileri çeşitli dergilerde yayımlandı. Şimdilerde resim, heykel ve mimarlık gibi görece önemsenmemiş konularda çeviri metin sağlama çabasını sürdürüyor.

ANDRÉ RAYMOND

Yeniçerilerin Kahiresi

*Abdurrahman Kethüda Zamanında
Bir Osmanlı Kentinin Yükseliş*

Çeviren

Alp Tümertekin

YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 1126
Tarih - 4

Yeniçerilerin Kahiresi
Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi
André Raymond
Özgün adı: Le Caire des Janissaires
L'apogée de la ville ottomane sous 'Abd al-Rahmân Katkhudâ
Çeviren: Alp Tümertekin

Dizi editörü: Ekrem Işın
Düzeltili: Korkut Tankuter

Kapak tasarımı: Mehmet Ulusel
Sayfa tasarımı: Nahide Dikel

1. baskı: İstanbul, Ocak 1999
2. baskı: İstanbul, Mart 2016
ISBN 978-975-363-657-1

Baskı: Acar Basım ve Cilt San. Tic. A.Ş.
Beysan Sanayi Sitesi, Birlik Caddesi, No: 26, Acar Binası
34524, Haramidere - Beylikdüzü / İstanbul
Tel: (0 212) 422 18 34 Faks: (0 212) 422 18 04
www.acarbasim.com
Sertifika No: 11957

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2015
Sertifika No: 12334
© CNRS Editions, Paris, 1995

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Kemeralı Caddesi Karaköy Palas No: 4 Kat: 2-3 34425 Karaköy / İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ • 7

MISIR'DA OSMANLI SATRANCI
(Ekrem İŞİN)

BAŞLARKEN • 17

MISIR'IN SİYASAL ÖRGÜTLENMESİ • 19

Yeni Kurumlar • 21

İktidarın Evrimi • 29

Yönetici Sınıfın Dönüşümü • 40

ABDURRAHMAN KETHÜDA'NIN MESLEK YAŞAMI • 47

(Yaklaşık 1714-1776)

Başlangıç Güçlüklerle Doluydu • 50

Başkasının Gölgesinde Sürdürülen Bir Meslek Yaşamı • 52

Uzak Bir Hükümdarlık • 57

Son Sürgün • 62

“O YILLARDA MISIR'IN GÜZELLİĞİ GÖZ KAMAŞTIRIRDI” • 67

Bolluğun Temelleri • 68

Büyük İktisadi Etkinlikler • 73

Büyük Kahve Tüccarları • 78
Büyük Tüccarlar ve Yönetici Tabaka • 82
Yeniçeriler ve Büyük Ticaret • 87

KAHİRE'NİN BÜYÜMESİ • 93
Memlûklar Döneminde Kentin Durumu • 93
Osmanlı Egemenliği Döneminde Kentlerin Gelişimi • 96
Güney Yönündeki Büyüme • 97
Batı Bölgesinde Nüfus Yoğunlaşması • 102
Kahire'nin Yeni Yüzü • 118

ABDURRAHMAN KETHÜDA DÖNEMİNDE
KAHİRE MİMARLIĞI • 125
Osmanlı Döneminde Mimarlık • 126
Abdurrahman Kethüda'nın İnşa Ettirdiği Yapılar • 130
Özgün Bir Bezeme Üslubu • 139
Yeni Bir Çeşme Tipi • 151

BİR DÖNEM SON BULURKEN • 157

YAPILAR LİSTESİ • 161

KAYNAKÇA • 165

DİZİN • 167

SUNUŞ

MISIR'DA OSMANLI SATRANCI

Ekrem Işın

Osmanlı İmparatorluğu'nun İran'dan Magrib'e kadar güney sınırını kuşatan Arap eyaletleriyle ilişkisi, tarih boyunca Ortadoğu ve Akdeniz'de oynanmış belki de en karmaşık siyaset satrancının çarpıcı bir örneğidir. Memlûk ve Osmanlı devlet gelenekleri arasında, yaklaşık 400 yıl devam eden bu son derece ince düşünülmüş zarif hamleler serisi, ilk bakışta yeterince farkedilmeyen, ama mercek altına alındığında detayları göz kamaştıran bir yönetim kurgusu tarafından şekillendirilmiştir. Bu kurgunun temel mantığını kavrayabilmek için, yalnızca siyasetin sürprizlerle dolu puslu labirentlerinde değil, sosyo-kültürel coğrafyanın büyük ölçekli haritaları üzerinde de dolaşmak gerekir.

Arap kültür sahası, 16. yüzyıla yayılan bir dizi siyasi dalgalanma sonucu, âdeta küçükten büyüğe doğru genişleyen halkalar halinde Osmanlı'nın çekim alanına girmiştir. Bu halkalardan belki de kapsam itibarıyla en önemlisini, 1517'de İstanbul'un yörüngesine oturan Kahire merkezli klasik Memlûk kültürü temsil eder. Bünyesinde Fatimî ve Eyyubî geleneklerini barındıran bu kültürün İslâm şemsiyesi altındaki Doğu Akdeniz havzasına vurduğu damga, şehir hayatından mimariye, toplumsal törelerden aile bağlarıyla güçlendirilmiş hanedan yönetimlerine kadar zengin bir mirasın yaşanmış ifadesidir. Osmanlı'nın Mısır'da oynadığı siyaset satrancı, işte bu alabildiğine ufku geniş, ama o ölçüde te-

kin olmayan karmaşık hayat zemini üzerinde önce güvenli bir hareket sahası açmak, ardından da kendi kültürel dünyasını inşa etmek suretiyle gerçekleşmiştir.

Osmanlı'nın Memlûk hâkimiyetine karşı yaptığı ilk hamle, siyasi coğrafyanın 1250'den beri Ortadoğu'da kemikleştiği sanılan koordinatlarını yeniden düzenlemeyi amaçlar. Bu yeni düzenlemeye göre önce Kahire'ye giden yol üzerindeki Halep ve Şam, kısa bir süre sonra da Nablus, Kudüs ve Gazze, başlıca kilometretaşları olarak İstanbul'un Arap yarımadasına doğru genişleyen nüfuz haritasında yerlerini alırlar. İkinci hamle, 1517'de Kahire'nin doğrudan İstanbul'a bağlı bir eyalet merkezine dönüştürülmesiyle sonuçlanır. Şehsuvaroğlu Ali Bey'in Bâb Zuveyle'de idam ettirdiği son Memlûk hükümdarı Tumanbay'ın cesedi ise, İstanbul'un Kahire üzerindeki hâkimiyetini âdeta onaylarcasına günlerce salınıp durur. Şüphesiz ki bu hâkimiyet tescili trajiktir; ama geleneksel siyasetin hafızası, 1472'de gene aynı yerde Sultan Kayıtbay tarafından astırılan Şehsuvar Ali Bey'in hatırasını unutmamıştır. Oğul, babasının intikamını böylece alır ve Osmanlı-Mısır ilişkilerinin birinci perdesi, siyasi hesaplaşmanın gelecek kuşaklara bırakacağı kanlı mirasla açılır.

Mısır eyalet yönetiminde Osmanlı'nın titizlikle uygulamaya çalıştığı temel devlet felsefesi, merkezi iktidarı tehdit edebilecek yerel güç odaklarını sistem dışında tutmak; eğer bunda başarılı olunamıyorsa, Memlûk kökenli aileler arasındaki nüfuz dengesini İstanbul lehine çevirebilecek yeni güç odaklarını desteklemek şeklinde kendisini göstermiştir. Çok ayrıntılı düşünmeyi ve buna paralel olarak siyasi tecrübeyi gerektiren bu hassas stratejinin, Osmanlı satrancını zarif varyasyonlarla gelişen bir mantık oyununa çevirdiği açıktır. Nitekim bu oyunda Osmanlı'yı temsil eden üç temel figür, tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren kendi eksenleri etrafında inşa edecekleri nüfuz hâlesiyle Mısır'ın kaderini ellerinde tutacaklardır. Bunlar sırasıyla eyalet valisi, kadı ve yeniçeri kethüdasıdır.

André Raymond, 1995'te yayımlanan *Yeniçerilerin Kahiresi* başlıklı eserinde, Mısır tarihinin belki de bugüne kadar en az incelenmiş kesitlerinden Osmanlı dönemini ele alırken, bu üç temel figür etrafında oluşan çok bilinmeyenli siyaset denklemini, yaslandığı kültürel boyutları gözardı etmeden çözmeye çalışmıştır. Vardığı sonuç, tarihe yalnızca trajedileri kaydeden yaşlı bir hafıza gözüyle bakanlar ya da cinayet, suikast ve sürgünler üzerine örtülmüş siyaset perdesi altındaki galipler ile mağlupları boşboşuna arayanlar adına gerçekten düşündürücüdür. Çünkü Osmanlı'nın Mısır yönetiminde ne iktidar adına söz sahibi olan valiler, kadılar ve yeniçeriler mutlak galipleri temsil etmişler, ne de Memlûk beyleri mazlum mağlupların safında yer alabilmişlerdir. Öyle ki, siyaset satrancının ince dokunmuş gergefi, bu tür kaba tasniflere imkân vermeyecek kadar

şasırtıcı ve renkli olayların desenleriyle örülüdür. Bir defa Osmanlı yönetimi, Mısır'a atadığı valinin bölgede gereğinden fazla nüfuz kazanmasını kendi iktidarı için tehlikeli görmekte, doğabilecek her türlü tehdidi önlemek amacıyla bu defa resmi memuruna karşı Memlûk beylerinin güçlenmesine göz yummaktadır. Aynı şekilde beylere karşı yeniçerileri, yeniçerilere karşı valileri ve valilere karşı da beyleri bir denge unsuru olarak kullanma ayrıcalığına sahip bulunan merkezi otorite, iktidar hırsıyla yanıp tutuşan kullarına, dünya nimetlerini fasit bir daire içinde tüketme zevkini de çok görmemiştir. İşte Osmanlı'nın Mısır'da kurguladığı satrancın yüzyıllarca kesintisiz devamını sağlayan, bu zevktir. Acaba bu dünyevi hazzın insan ruhuna verdiği tatmin duygusunu yeterli bulmayıp kendilerine yeni ufuklar ve imkânlar yaratmayı deneyenler hiç çıkmadı mı? Başka bir deyişle, oyunun sıkıcılığını farkedip satranç tahtasından kalkanlar kimlerdi? André Raymond bize yalnızca bir tek isim veriyor: Kazdağlı Abdurrahman Kethüda.

Bu isme Osmanlı tarihlerinde pek rastlanmaz. Çünkü arka planda kalmayı kendi adına bir kader telâkki etmiştir. Tarihçiler ise onu hiç önemsememiştir; bunun nedeni, elindeki iktidar imkânlarıyla orantılı bir büyük siyasi entrika yaratmadaki beceriksizliğidir. Bu yüzden şahsiyet yoksulu olarak suçlanmış ve tarihin gölgesinde kalması neredeyse tercih edilmiştir. Fakat bugün onun gölgesi, bütün Mısır'ın üzerine düşmüştür. Çünkü Abdurrahman Kethüda, bu delta medeniyetinin kalbi olan Memlûkların Kahiresi'ni Osmanlıların Kahiresi yapan sıradışı kişidir.

Yeniçerilerin Kahiresi, Abdurrahman Kethüda etrafında örülmüş ve belki de yalnızca onun için yazılmış kalabalık kadrolu bir sosyal tarih araştırmasıdır. Bu yönetici kalabalığı içinde önce eyalet valileri göze çarpar. Altın çağlarını Mısır'ın fethinden 17. yüzyıla kadar yaşamışlar, daha sonra Memlûk beyleri ve yeniçerilerin güçlenmesiyle silik birer tarihi figür olarak arka plana itilmişlerdir. Bu yükseliş döneminin eyalet valisi, üç tuğlu vezirler arasından seçilen ve mesleki kariyerinin son basamağı sadrazamlık makamı olan tipik bir Osmanlı paşası idi. İmparatorluğun güçlü bir örgütlenmeye ve servet birikimine sahip bulunduğu söz konusu dönemde, paşaların eyaletlerdeki iktidarı, hiç şüphe yok ki mevcut refah ortamından azami pay alan güçlü birer hâkimiyet sembolü olarak belirmişti. Aslına bakılırsa İstanbul, bu sembolün eyaletlerde kazandığı güçle doğru orantılı bir güven duygusuna hiçbir zaman sahip olamadı; hatta bu gücün kaynağında kendisine karşı yönelebilecek bir tehdidin mevcudiyetine olan sarsılmaz inançla yaşadı. Osmanlı'nın Mısır'da oynadığı siyaset satrancının, belki de izleyenleri en çok şasırtan hamleleri işte bu kuşkunun ürünüdür. Nitekim başta Mısır olmak üzere diğer Arap ülkelerinde kurulan eyalet divanları, bir

ölçüde paşaların nüfuzunu kırmak için kadı ve yeniçerilerin de ortak edildikleri istişâre meclisleri şeklinde düzenlenmişler; ama işleyiş itibarıyla Âl-i Osman'ın kuşkularını dağıtıcı bir siyaset programının da icracısı olmuşlardır.

Bu kuşku yeterince ortadan kaldırılabilir mi? Eğer Osmanlı yönetiminin yerel Memlûk beylerini kendi eyalet valilerine karşı güçlendirmeyi amaçlayan bir denge politikası bulunmasaydı, bu soruya olumlu cevap vermek mümkündür. Ancak merkezi iktidar, şaşırtıcı bir hamleyle oyunun âdeta seyrini değiştirmiş, kendi vezirini feda etmek bahasına karşı tarafın siyasi figürlerine satranç üzerinde geniş bir hareket sahası tanımıştır. Bunun anlamı, kökleri Memlûk yönetim geleneğinde bulunan aile yapısına dayalı yerel güç odaklarının bizzat İstanbul tarafından desteklenmesidir. Sonucu önceden az çok kestirilebilecek bu tehlikeli hamlenin, 17. yüzyıldan itibaren Mısır'da Memlûk beylerinin nüfuz kazanmasına yol açması ise, bu açıdan hiç de şaşırtıcı değildir. Nitekim çoğunluğunu Çerkes kökenli beylerin meydana getirdiği Memlûk aristokrasisinin Osmanlı hanedanı karşısındaki yükselişi bu dönemde başlamış; örneğin bir Rıdvan Bey'in sahip olduğu siyasi nüfuz, eyalet valisini gölgede bırakacak düzeye ulaşmıştır.

Siyaset sahnesinde yıldızı parlayanlar, yalnızca Memlûk beyleri değildir. Daha 16. yüzyıl sonunda paranın değer kaybetmeye başlaması, yeniçeri ocaklarına kışla dışında yeni bir hayatın kapılarını açmış ve onları siyaset sahnesine taşıyacak imkânları yaratmıştır. Mısır'ın en dikkate değer gelir kaynağı olan kahve ticareti, böylece yeniçerilerin eline geçer. Hem asker hem de tüccar kimliğine sahip bulunan bu yeni zümre, çok geçmeden Memlûk beyleriyle ittifak kurmakta gecikmez. Dahası Osmanlı yönetimini derinden sarsan bu şaşırtıcı ittifak, yeniçeri ocaklarının bünyesindeki geleneksel Türk unsurunun yerine, hızla Çerkes kökenli Memlûkların alınmasıyla yeni bir boyut kazanır. 18. yüzyıl Mısır yönetimine valilerden daha çok ağırlıklarını koyan Hasan, Osman ve İbrahim kethüdalar, işte bu yeni oluşan Memlûk-yeniçeri karışımı zümre içinde yetişmişlerdir.

André Raymond, 18. yüzyılda Kahire'nin geçirdiği sosyo-kültürel dönüşümü incelerken, şehir hayatına ağırlığını koyan bu yeni zümre mensuplarına özellikle dikkat çeker ve aralarında en ilginç şahsiyet olan Abdurrahman Kethüda'yı ön plana çıkartır. Siyasi açıdan pek de parlak bir kariyere sahip bulunmayan böyle bir yöneticiyi, toplumsal dönüşümün dinamiklerinden birisi olarak ele almak acaba ne ölçüde tutarlı bir seçimdir? Hiç şüphe yok ki Raymond, bu seçimi yaparken Memlûk kültürünün kendi hayat tarzını ve estetiğini yansıtan Ortadoğu'nun belli başlı şehirleriyle birlikte Osmanlı coğrafyasına katıldığı gerçeğini gözden uzak tutmamış ve Abdurrahman Kethüda'yı şehir ölçeğinde meydana gelen köklü değişimin tipik bir temsilcisi şeklinde değerlendirmiştir. Dolayısıyla Kahire örneğin-

den hareketle Mısır'daki Osmanlı yönetiminin büyük bir ihtirasla daldığı siyaset labirentini aydınlatmak, şüphesiz kültürel boyutu ihmal edilmemiş bir toplumsal dönüşüm araştırması için en uygun metottur. Bu açıdan Abdurrahman Kethüda, hem mensubu bulunduğu Kazdağlı ailesinin Memlûk gelenekleriyle beslendiği nüfuz kaynağını, hem de bu nüfuzun Kahire'ye bir kültürel program çerçevesinde kazandırdığı yeni çehreyi temsil etmesi bakımından isabetli bir seçimdir.

Abdurrahman Kethüda'nın mensubu bulunduğu Kazdağlı ailesi Anadolu kökenlidir. Bu aile 17. yüzyıl sonuna doğru asayişli sağlamak amacıyla Mısır'a gönderilen yeniçeriler arasındaki Mustafa adlı bir kapıkulu tarafından kurulmuştur. Ne var ki yaşanan dönemin toplumsal ve siyasi şartları, Kazdağlı ailesini merkezi otoritenin denetimi dışına çıkartarak diğer Memlûk kökenli ailelerle birlikte kimi zaman ittifak kurarak kimi zaman da kıyasıya çatışarak sürdürülen bir iktidar mücadelesinin girdabına sürüklemiştir. Mücadelenin maddi kaynağı, artık esnaflaşmış bir zümre olan yeniçerilerin büyük ölçüde girdikleri kahve ticaretine ve köylerden toplanan vergi gelirlerine dayanmaktadır. Bu muazzam gelirin ancak sembolik denebilecek miktarda yasal sahibine, yani İstanbul'a gönderilirken, Mısır'da el konulan asıl servet Kazdağlıların hazinesine girmektedir. Bunun anlamı, ailenin iktidarını perçinleyecek yeniçerilerden toplanmış daha fazla silahlı güç, siyasi entrikalara harcanacak daha fazla kaynak demektir. 18. yüzyılda Kazdağlıların yönetiminde söz sahibi olan Hasan Kethüda ile İbrahim Kethüda, ellerindeki bu serveti siyasi hırslarının emrine vermekte hiç tereddüt göstermezler. Toplumsal etik, artık paranın kölesidir.

Kahire'nin geleneksel Memlûk şehri karakterinden sıyrılarak Osmanlı estetiğine bürünmesinde bu servet birikiminin büyük rolü olmuştur. Ama işin garibi bu servetin, Osmanlı hâkimiyetine karşı teşkilâtlanmış bir zümrenin elinde bulunmasıdır. Bir başka deyişle Osmanlı satrancında siyasi hamleleri zayıflayan merkezi otorite kültürel sahada güçlenmekte ve bunun tam tersi yönde kültür alanını aşamalı olarak terkeden Memlûk geleneği ise siyasi açıdan kuvvetlenmektedir. Mevcut dengeyi tersine çeviren ve hasımlar arasındaki rolleri kendi tercihi doğrultusunda dağıtan, Abdurrahman Kethüda'dan başkası değildir.

Kazdağlıların bu ilginç yöneticisi yeniçeri ocağından yetişmiştir. Aldığı kültür, Mısır'ın üst tabakasına damgasını vuran Türk, Arap ve Çerkes geleneklerinin Osmanlı potasında erimiş sentezidir. Yöneticilik hayatının büyük bir kısmını Kazdağlı İbrahim Kethüda'nın gölgesinde geçirmesi, şahsi yeteneğini dar çaplı entrikalar içinde tüketmesine engel olmuştur ama diğer yandan da kendi güvenlik dünyasını ayakta tutabilecek siyasi önlemlere hiç itibar etmemesi, hayatının en verimli yıllarını Hicaz sürgününde geçirmesine yol açmıştır. Bu

açından bakılırsa Abdurrahman Kethüda'nın Mısır tarihinde yer almasını haklı çıkartabilecek hiçbir somut neden yoktur. Hatta onun hayatını rastlantıların ördüğü bir kader yolculuğu şeklinde tanımlamak da mümkündür. Ancak o, hiçbir Mısırlı yöneticiye nasip olmayan kendi kaderini elinde tutma becerisini göstermiş nadir isimlerden birisidir.

1736'da Kazdağlıların yöneticisi Osman Kethüda'nın yanlışlıkla bir suikaste kurban gitmesiyle birlikte tamamen bir rastlantı eseri olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Hak sahibi bulunduğu aile mirasına, beceriksizliği yüzünden ancak 1740'ta kavuşabilmiş; 1747'ye kadar İbrahim Kethüda'nın yardımcılığını yapmış, 1747-1751 arasını gösterdiği siyasi basiretsizlik nedeniyle Hicaz'da sürgün olarak geçirmiştir. 1751'de Kahire'ye döner ve İbrahim Kethüda'nın 1754'teki ölümüne kadar arka planda kalmayı tercih eder. Bu tarihten itibaren Mısır'ın en güçlü kişisidir. Ama bu gücü kendisi ve ailesi için kullanmayı hiç düşünmediği gibi etrafında silahlı yeniçerilerden meydana gelen koruyucu bir kuşak oluşturmayı da güvenli bir siyasi gelecek adına aklından geçirmez. Görünüşte Mısır'ın tek hakimi, ama o ölçüde de savunmasız bir kişidir. Abdurrahman Kethüda'nın bu vurdumduymaz tavrı, ülkenin kaypak siyasi zeminini tanıyanlar için bulunmaz bir fırsattır. Nitekim 1760'ta karşısına Ali Bey çıkar ve iktidara talip olur. Abdurrahman Kethüda'nın tepkisi ise hayli şaşırtıcıdır. Mücadeleyi sürdürebilecek bütün imkânlarla sahip iken bu tehdide karşı "Bulutkapan" lâkabıyla tanınan bir diğer Ali Bey'i öne sürer ve dahası ona bey'at ederek kendisini arka planda tutar. Bulutkapan Ali Bey tehlikeyi savuşturur; ama neredeyse genlerine işlemiş siyaset ihtirasını dizginleyemeyip velinimetini olan Abdurrahman Kethüda'yı 1765'te ikinci defa gideceği Hicaz sürgününe yollar. 1776'ya kadar devam eden bu sürgün yılları, âdeta ısrarla geri planda kalmayı kendisine zevk edinmiş Abdurrahman Kethüda'yı oldukça hırpalamış ve sağlığını bozmuştur. 1776'da Kahire'ye döndüğünde adı artık unutulmuş yaşlı bir insandır. Dönüşünden yalnızca on bir gün sonra, şehir halkının kendisini hatırlamasına fırsat bile vermeden bu dünyadan ayrılır.

Bu kısa ve sıradan hayat hikâyesini Mısır tarihi için vazgeçilmez bir sır yapan acaba nedir? André Raymond, bu sırrın cevabını Kahire'nin kendisinde bulmuştur. Çünkü Kahire'nin baştan aşağı yeniden inşası, Abdurrahman Kethüda'nın eseridir. Siyasete değil, estetiğe yatırım yapan bu alışılmadık şahsiyet, kısa vadeli hedefler uğruna harcanan bir insan ömründen âdeta çaldığı zamanı, kendi uzun vadeli hedefleri için kullanabilme becerisini göstermiştir. Elindeki serveti mimari eserlerin inşasında tüketmesi hasımları tarafından alay konusu olsa da, netice itibarıyla yaptığı tercih, kısır siyasetin ona sağlayacağından çok

daha fazla bir tatmin duygusu verdiği açıktır. Raymond'nun Abdurrahman Kethüda için "mimarlık hummasına tutulmuştu" diye yazması, bu güzel duygunun kaybedilmesine asla razı olmayacak asil bir ruh için yapılmış yerinde bir tespittir.

Abdurrahman Kethüda'yı, İstanbul'un 18. yüzyıl başında yaşadığı Lale Devri'ni Kahire'de canlandırmaya çalışan geçikmiş bir estetik olarak nitelendirmek mümkündür. İmparatorluk merkezinin söz konusu dönemde inşa ettiği rafine kültür, bu sanat ve güzellik tutkunu yeniçeri tarafından Kahire'ye taşınmış ve gösterdiği insanüstü çaba, şehri Memlûklar hâkimiyetinden çıkartıp Osmanlı kılmaya yetmiştir. Hiçbir siyaset adamının ya da iktidar uğruna harcanan sınırsız servetin böyle bir başarıya imza atmadığı açıktır.

Kahire'nin 18. yüzyılda bir Osmanlı şehri olarak kendi külleri içinden doğuşu ciddiye şaşırtıcıdır. Aslında tarihin değişmez kanunu, yani maddi servetin uygun bir zemin ve zihniyet bulduğunda gündelik hayatı zenginleştirebileceği gerçeği, Abdurrahman Kethüda örneğinde bir defa daha ispatlanmıştır. Kahire, bu mutlak hükmün izinden İstanbul'u takip eder. Öncelikle Kahire, geleneksel mekânlarla sınırlandırılmış dar ölçekli gündelik hayatın sınırlarını ilk defa bu dönemde parçalamış, kendi kozasına sığmayan şehir Memlûk döneminden kalma ticari ve askerî nitelikli merkezin etrafında halkalar halinde genişlemeye başlamıştır. Zenginleşen üst tabaka, statülerine uygun yeni yerleşim bölgeleri oluşturmakta ve her yeni hayat sahası merkezdeki ticari faaliyetleri kendine doğru çekmektedir. 18. yüzyılda adı sıkça duyulan Birketü'l-Fîl ve Özbekiyye gibi zengin mahalleleri, bu açıdan bakıldığında İstanbul'un Boğaziçi ve Haliç kıyılarında meydana getirdiği yalı hayatının Kahire'deki birer kopyasıdır. Estetize edilmiş hayatın her iki şehirde de kendisine göl veya akarsu kıyılarında birer mekân tasarımı gerçekleştirmeleri, üzerinde önemle durulması gereken bir noktadır. Sanki İstanbul'un Sa'dabâd'ı Birketü'l-Fîl'e taşınmış, Boğaziçi hayatının şiir ve musikîyle dokunmuş kültürel inceliği Özbekiyye'de canlanmıştır. Aynı şekilde bahçe kültürü ve mesire geleneği de İstanbul'dan Kahire'ye ithal edilen yeni hayat tarzına ait standartlar arasındadır. İstanbul'un Kahire üzerinde siyasi anlamda kurmadığı hegemonyayı kültürel planda gerçekleştirmesi, merkezden çevreye doğru genişleyen imparatorluk üslûbunun kesin bir zaferidir. Bu üslûb, özellikle Kahire mimarisinde çok net bir kültürel programın çarpıcı örneklerini verir bize. Örneğin Abdurrahman Kethüda'nın 1744'te inşa ettirdiği ve bugün şehrin belli başlı sembollerinden sayılan Beyne'l-Kasreyn Sebili, İstanbul'a has su mimarisinin Memlûk gelenekleriyle yoğrulmuş tipik bir temsilcisidir. Çeşme yapımı, Kahire'nin tarihinde bu dönemdeki kadar yoğun olmamıştır. İstanbul tarzı sebiller ve cephe süslemeleri, Abdurrahman Kethüda'nın gayretleriyle

şehri baştan aşağı donatır. Bir diğer mimari etki, Osmanlı tarzı minarenin Kahire'de yükselerek şehre İstanbul silueti kazandırmasıdır.

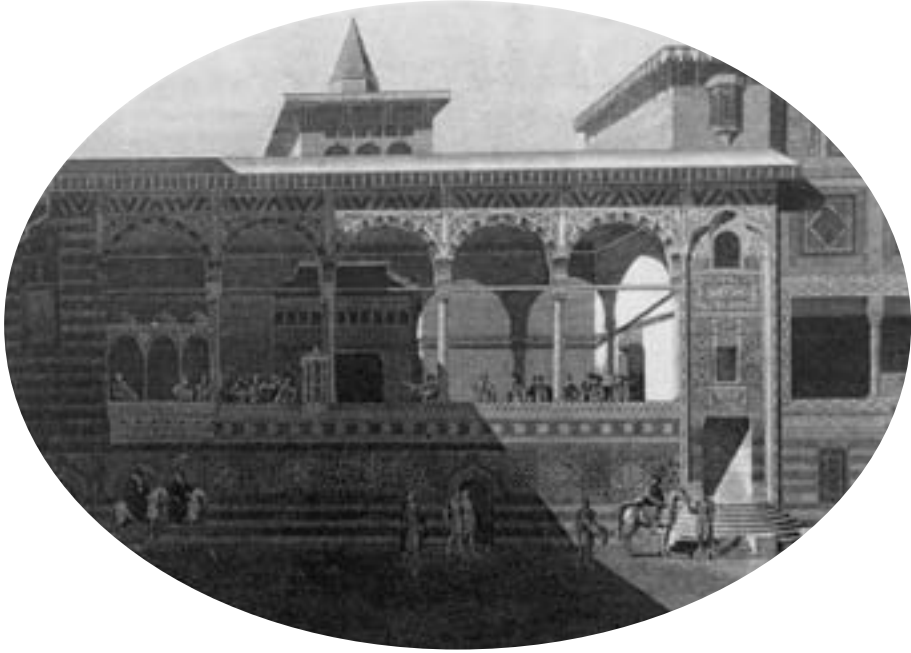
Abdurrahman Kethüda'nın çığırnlığa varan bu imar faaliyeti, Kahire'ye silinemeyecek ölçüde bir Osmanlı kimliği kazandırırken, bugüne kadar şehir üzerine araştırma yapan Batılı ya da Arap kökenli araştırmacıların bu değişimi görmezden gelmeleri şaşırtıcıdır. André Raymond âdeta isyan edencesine bu haksızlığın altını çizmekte ve bu tavrıyla da oryantlizmin şartlanmış havarilerinden olmadığını ispatlamaktadır. Raymond, ne Napoléon'un ateşlediği *égyptologie* heyecanıyla İslami dönem Mısır'ına olumsuz gözle bakan kültürel mirasla beslenmiş ne de Osmanlı dönemi üzerine dökülen önyargı enkazı karşısında sessiz kalmıştır. Bu temel nitelikleriyle o, Fransız oryantlist geleneğinden kesin bir kopuşu temsil eder. André Raymond'a gelinceye kadar Avrupa merkezli sömürge tarihçiliği, Mısır'ın Osmanlı hâkimiyeti altında yaşadığı dönemi tam anlamıyla bir karanlık çağ olarak damgalamakta hiçbir sakınca görmemiştir. Halka zulmeden valiler, ağır vergilerle çökertilen iktisadi hayat ve bunlara ilâveten yaratıcı güçten yoksun Osmanlılar'ın yağmaladıkları Memlûk mirası, oryantlizmin işlediği hakim temalar arasındadır. Aslında sömürge tarihçisi bize şunu söylemektedir: Napoléon'un şahsında Batı, Mısır'a Osmanlı'nın bir türlü sahip olamadığı yüce bir erdemi, yani medeniyeti götürmüştür. Ne yazık ki bu düşünce, Arap bağımsızlık hareketinin Osmanlı aleyhtarı ideolojisine zemin hazırlamış, imparatorluk dağıldıktan sonra bile Mısırlı tarihçilerin başlıca malzemesi olmaya devam etmiştir.

Bugün gelinen nokta, Osmanlı tarihçiliği adına sevindiricidir. Çünkü ortaklaşa yaşanmış bir geçmişin üzerine çekilen suskunluk perdesini kaldırmak her ne kadar uzun zaman almışsa da, sonuçta tarihçinin sahip olması gereken en önemli ahlakî değer, yani sağduyunun keşfedilmesi, bütün bu yorucu çabaları unutturan güzel bir armağan yerine geçmiştir. Bize bu armağanı sunan tarihçilerden André Raymond, kendimize dışardan bakmayı, başka bir deyişle Osmanlı gerçeğine merkezden değil, çevreden yaklaşmayı teklif etmektedir. Belki de bu teklif, aynı zamanda Abdurrahman Kethüda'nın şaşırtıcı hayat macerasında saklı kalan Osmanlı'nın küçük ayrıntılarını açığa çıkartmak için yapılmış bir çağrıdır. Bu çağrıya kulak vermeliyiz. Çünkü tarihin büyük dersleri, küçük ayrıntılardan ibarettir.

عَطْشَانُ يَا صَبَايَا
دَلُونِي عَلَى السَّبِيلِ
سَبِيلِ الْبِكِّ الْخَدْخُودَا
الَّذِي حَاكِمُ النِّيلِ

“Susadım, evlatlarım.
Çeşme nerede, gösterin bana
Nil’e gem vuran Kethüda Bey’in çeşmesi.

Kahire halk şarkısı

Osman Bey'in sarayı

*15 Kasım 1736 günü yapılan toplantı bu türden bir mak'ad'da gerçekleşmişti
(Description de l'Egypte'ten alınma gravür)*

BAŞLARKEN

15 Kasım 1736'da başlıca Yeniçeri ortalarının önde gelen bey ve komutanları Birketü'l-Fil'deki Defterdar Muhammed Bey'in konağında, Mısır'ın yönetimine ilişkin bir soruna çözüm bulmak amacıyla toplanmışlardı. Gerçekte bu toplantı, kendisinin eyalet valisi olmasını engelleyen Katamış Muhammed Bey, Ali Bey, Yusuf Kethüda el-Birkevî ve Halîl Efendi adlı tanınmış dört emîri ortadan kaldırmayı amaçlayan Salih Kâşif'in önyak olmasıyla, Mısır Valisi Ebûbekir Paşa tarafından düzenlenmişti. Paşa bu girişim sonucunda, hem kazandıkları otoriteyle imparatorluk yönetimine sorun çıkartan emîrleri saf dışı bırakmak, hem de böylece önemli tutarda para elde etmek istediğindedi. Bundan da anlaşılacağı üzere defterdar konağındaki *mak'ad*'da (kabul odası) yapılan bu toplantıya Mısır'ı yönetenlerin önemli bir bölümü katılmıştı.¹

Önceden kararlaştırılmış parola uyarınca davet sahibi şerbetlerin getirilmesini buyurup odadan ayrıldı. Ardından Salih Kâşif'in önderliğindeki katiller, kılıç ve tabancalarıyla odaya girip misafirleri korkunç bir karışıklık içinde öldürmeye başladılar. Davetlilerden birkaçı, belki baskıncıların göz yummasıyla belki de bahçeye atlayıp karanlıktan yararlanarak kaçmayı akıl ettiklerinden, kurtulmayı başardılar.

Katliam sona erip de toz duman dağıldığında, hareminden inerek baskıncıların yanına gelen Defterdar Muhammed Bey, getirilen mumların cılız ışığında ölüleri saymaya koyuldu. Dört kişinin öldürülmesi planlanmıştı, oysa yerde tam on *emîr* serili yatıyordu. "Fazladan" öldürülenler arasında Yeniçerilerin komutanı Kazdağlı Osman Kethüda da vardı. Kahire'de yaklaşık yirmi yıl boyunca egemen emîr durumunda bulunan ve aynı zamanda güçlü Kazdağlılar sülalesinin de başı olan Osman Kethüda, o zamanlar Mısır'ı yöneten "triumvirlik"te yer

1 1736 katliamı başlıca tarihsel kaynaklarda geniş şekilde anlatılmıştır. Bu konuda bkz. Ahmed Çelebi, *Evdahü'l-İşarât*, yay. A. Abdurrahim, Kahire, 1978, s. 619-620; Demürdâşi, *Chronicle of Egypt*, çev. D. Creceus-A. Bakr, Leyde, 1991, s. 309-314; A. el-Cebertî, *Acaibü'l-Âsâr*, I, Bulak, 1297, s. 148-150 (çev. *Merveilles biographiques et historiques*, II, Kahire, 1888, s. 16-19).

almış önemli bir kişiydi. Görünüşe bakılırsa bu toplantının gerçek amacından da haberdardı ama öldürülmesi planlanan emîrler arasında değildi.

Merkezi yönetimin resmi yazışmalardaki alışlageldik cümleleri kullanıp *vak'a-i şûr-engiz* (kargaşalık) olarak nitelediği bu olay, uzun yıllar süren Osmanlı egemenliği boyunca Kahire'nin yaşadığı en korkunç emîr kıyımlarından birisiydi. Ne var ki olayın yarattığı kısa vadeli siyasal sonuçlar, düzenleyenler açısından umulanı vermedi. Nitekim katliama katılanlar eylemlerinden tam anlamıyla yararlanamadıkları gibi, ya öldürüldüler ya da sürgüne gönderildiler. Olaydan sorumlu tutulan Ebübekir Paşa'dan ise *Kale*'yi terk etmesi istendi; o da bu emre uydu; çünkü görevden alınan bir vali emre boyun eğmediğinde çok daha ağır sonuçlara katlanmak zorunda kalabilirdi.

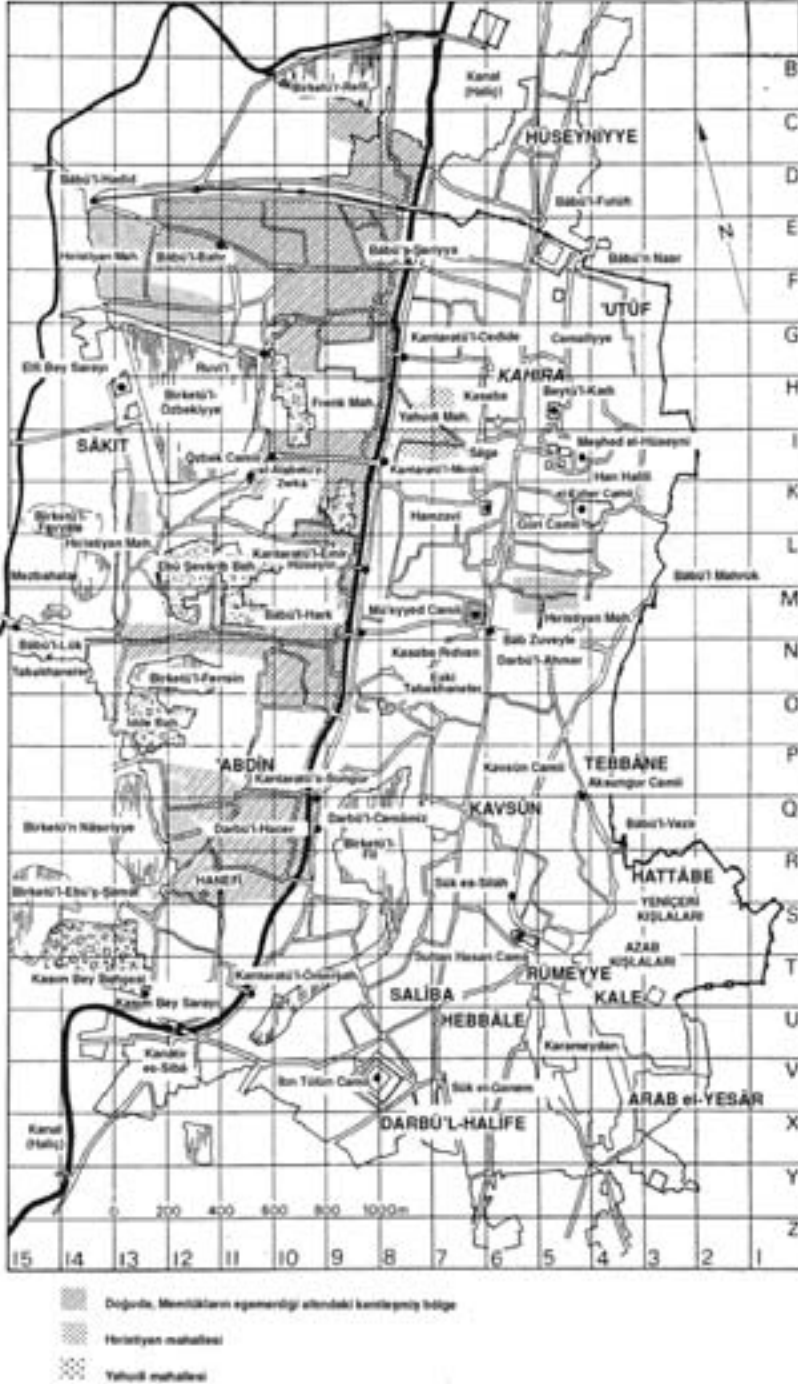
Diğer taraftan bu olayın uzun vadede ortaya çıkan sonuçları hiç de küçümenecek türden değildi. Osman Kethüda'nın öldürülmesiyle birlikte Mısır tarihine yaklaşık otuz yıl boyunca damgasını vuracak olan kişilerin önlerindeki engeller de böylece ortadan kalkmıştı. Bu kişiler arasında, vefat ettiği 1754'e kadar Kahire'de egemen emîr konumunda bulunacak geleceğin Yeniçeribaşısı İbrahim ile o dönemde henüz adından yeni söz ettirmeye başlayan Abdurrahman Kazdağlı da yer alıyordu. Osman Kethüda'nın efendisi Hasan Kethüda'nın oğlu olması nedeniyle Abdurrahman Kazdağlı'nın, babasının azad ettiği kölesi (*mamlûk*) merhum emîrin sınırsız mirasına konma hakkı bulunduğu gibi, önce Hasan Kethüda (ö. 1715) sonra da Osman Kethüda dönemlerinde egemenliğini iyiden iyiye pekiştiren Kazdağlı sülalesinin yönetimine geçme hakkı da vardı.

İleride yeniden ele alacağımız bazı nedenlerle genç adam, umutlarını bastırmak ve önünde açılan yolda bir süre duraklamak zorunda kalmıştı. Mirasına sahip çıkabilmesi için üç yıl, Mısır'da yönetici rol oynayabilmesi için ise bir o kadar daha beklemesi gerekiyordu. Ama 1751'den ve özellikle Yeniçeribaşısı İbrahim'in 1754'teki ölümünden başlayıp "Büyük" (*el-Kebîr*) lâkabıyla tanınan Ali Bey tarafından sürgün edildiği 1765'e kadar zaten önemli rolleri hep o oynamıştı. Nitekim bu yirmi beş yıllık zaman dilimi Mısır ve özellikle Kahire açısından tam bir refah dönemi olacak, Abdurrahman Kazdağlı ise giriştiği mimarî etkinliklerle ilk saflarda yer alacaktı. Onun siyasal alandaki küçük başarılarına karşın Kahire'nin hemen her tarafında inşa ettirdiği yapılar sayesinde (bu yapılar, Kazdağlı'nın eyalet başkentini nasıl etkilediğine bugün bile tanıktır) adı öylesine gözcü bir hâle gelmiştir ki, 1739-1765 arasını kapsayan siyasal olayları ve kent yaşamını, Mısır'ın tarih sahnesine 1736 katliamıyla çıkan bu emîrin kişiliğinde izlemek son derece yerinde olacaktır.

MISIR'IN SİYASAL ÖRGÜTLENMESİ

Kuzey Suriye'de cereyan eden Mercidâbık meydan savaşında (24 Ağustos 1516) Sultan Kansu Gavri'nin yenilmesi, 1250 yılından beri Mısır'ı yöneten Memlûk hanedanının yıkılışını haber vermişti. Bundan birkaç ay sonra da Yavuz Sultan Selim Mısır'ı ele geçirdi: 24 Ocak 1517'de Türk birlikleri Kahire'ye girdiler ve ardından son Memlûk sultanı Tumanbay, Bâb Zuveyle'de asılarak idam edildi. Böylece iki yüz elli yıldan fazla süren ve adını yöneticilerinin istihdam edilme sisteminden alan Memlûk İmparatorluğu da tarihe karıştıyordu. Memlûk devlet sistemine göre Türkler ve Çerkesler'den satın alınan köleler (onlara verilen *Memlûk* adı da zaten "kul-köle" anlamına geliyordu), azledildikten sonra ordu ve hükümet kadrolarında görev alıyorlar, sultan da işte bu zümrenin içinden çıkıyordu. Bu sistem sayesinde Mısır, güçlü bir ordu ile etkili bir yönetim yapısına kavuşarak imparatorluğun kuruluşundan itibaren Doğu Akdeniz'e egemen olmuş; Filistin, Suriye ve Hicaz'a kadar genişleyerek ayrıca sanat alanında da son derece önemli, parlak yapıtlar vermişti. Böylesine görkemli geçmişe sahip bir ülkenin efendisi olan Yavuz Sultan Selim, belki de Mısır'ı eyalet statüsüne sokmadan önce himaye altına almak istemişti: Gene de olağandışı bir eyalet özelliği taşıyacağı açıktı; çünkü bütün imparatorluğun beşte biri kadar nüfusa sahip bulunması, önemli ticaret ve zanaat etkinliklerini barındırması, Müslüman dünyanın en önemli medresesi konumundaki el-Ezher'den kaynaklanan dinsel ve kültürel etkisi, ayrıca kutsal Mekke ve Medine'ye yapılacak hac yolculuklarının başlangıç noktası olması da hesaba katılmalıydı. Yavuz Sultan Selim fethettiği ülkenin yönetimini, kendisine katılan ve Halep valiliği de yapan Gürcü kökenli bir Memlûk emirine, Hayırbay'a (1517-1522) verdi. Mısır'ın ne denli güvenilmez bir örgütlenmeye sahip olduğunu kanıtlayan birkaç isyandan sonra, Kanunî Sultan Süleyman 1525'te Vezîriazam İbrahim Paşa'nın Kahire'de ilan ettiği bir kanunnâme ile Mısır'ın kesin statüsünü belirledi. Ama bu kanunnâme, eski Memlûk yönetim anlayışına (özellikle de

1750'ye doğru Kahire

1468-1496 yılları arasında hüküm sürmüş Memlûk sultanı Kayıtbay'ın kanunnâmesine) yapılan göndermeler kadar, yıkılmış yönetimin kurumlarını da anımsatan pek çok unsuru kapsıyordu. Bu da bize Osmanlıların sert bir idare tarzı kurmaktan çok Mısır'la ittifak yapmayı ve henüz yakın geçmişi yaşadıklarını vurgulamak suretiyle kendi yönetimlerini meşrulaştırmayı istediklerini göstermektedir.

Yeni Kurumlar

Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: Mısır'ın örgütlenmesi, Osmanlıların mevcut eyalet kurumları ile Memlûk döneminden devralınmış kurumların bir biçimde yeniden düzenlenmeleriyle oluşmuştu.¹ Tıpkı diğer eyaletlerdeki gibi (toplam

Paşanın Kahire'ye girişi

1785'te paşanın törenle Kasaba'ya girişi. (Cassas, Voyage pittoresque)

1 Bu bölüm temelde şu kaynaklara dayanmaktadır: Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt*, Princeton, 1962; P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent. 1516-1922*, Cornell University Press, 1975; P. M. Holt, *Studies in the History of the Near East*, Londres, 1973; André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, Damas, 1974; André Raymond, "Les provinces arabes", *Histoire de l'Empire ottoman*, ed. R. Mantran, Paris, 1989; Daniel Creelius, *The Roots of Modern Egypt*, Minneapolis, 1981; Michael Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule. 1517-1798*, Londres, 1992; Jane Hathaway, *Years of Ocak Power*, (doktora tezi), Princeton University, 1992; Doris Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule*, Leiden, 1994.